

³⁰ „Anno 1742 d 26 Novembr da mein Sohn Michael just das 12. Jahr seines Alters ausgetreten, führe denselben nacher Kis-Sáros in die ungrische Schule und zahle seinem Wirten Kadátsi Mihály arrianischem Pfarrer aufs Jahre fl. 10, dem Mester Kádár István vor die Information fl. 3. Anno 1744. d. 10 Januar führe auch meinen andern Sohn Carolum samt dem Michael also nunmehr beide zusammen, nacher Kis-Sáros und zahle aufs Jahre vor beide dem Pfarrer bar vor die Wirtschaft fl. 20. dem Mester vor die Information fl. 5. Auch gebe denen Kindern zum täglichen Brauch fl. 3. Anno 1745 d. 11 Febr nachdeme Michael und Carl meine beide Söhne, ersterer nämlich 2 Jahre, anderter aber 1 Jahre in Kis-Sáros zugebracht, so führe selbige zusammen ins M. Vásárhelyer Collegium...“ Vö. Julius Gross, Zur Geschichte der Heydendorff'schen Familie. Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde 24, 1892, 329—330.

³¹ Gál Kelemen: I.m. I. 28.

³² Trausch J.: I.m. I. 338 és Szinnyi J.: I.m. III. 719—720.

³³ „Anno 1619. Bin ich von dannen nach Hause kommen (Collegium Jesuiticum in Weissenburg) und zu Haus blieben bis ins 1620 Jahr mense Decembri bin ich von meinen H. parentibus auff Klausenburg weger der ungrischen Sprach geschickt worden, hab auch das Collegium Unitariorum freunquentiret biss in die zwey Jahr und war mir damals adjungirt pro Inspectore Petrus Rihelius Insulanus. Inde egressus habe zu Haus die lectiones frequentirt. biss Anno 1625 mense Decembri habe auss Verwilligung meiner H. parentum die Peregrination in Teutschland angefangen...“ Vö. Diarium (der) Herrn Johannes Lutsch, Joseph Kemény, Deutsche Fundguben der Geschichte Siebenbürgens. Klausenburg, 1839, 281—282.

³⁴ Rudolf Briebrecher: Mitteilungen aus d. Hermannstädter Gymnasialmatrikel. Programm des ev. Gymnasiums zu Hermannstadt, 1909—1910; 1010—1911, 20—62; 20—48.

³⁵ Trausch J.: I.m. I. és Szinnyi J.: I.m. I. 743—744.

³⁶ Trausch J.: I.m. I. 136—137. és Szinnyi J.: I.m. I. 1070—1071.

³⁷ A ravai zsinat 1812. július 7-én választotta Körmöczi János (1762—1836) rektort unitárius püspököknek.

³⁸ Aus dem Leben Georg Paul Binder's. Von ihm selbst (1849) geschrieben. Archiv des Vereins XV. 1879. 9—11.

³⁹ Sándor János: Kiss Mihály egyházi író és két hasonnevű előde. Vö. KerMagv 26. évf. (1891), 85.

⁴⁰ Körmöczi János püspököt később azzal vádolják, hogy a *Systeme de la Nature* egy lefordított példányát a diákok kezeibe adta, akik közül egyik confusioba jött. Ez bizonyára Kiss Mihály volt. Vö. Dr. Gál Kelemen: Körmöczi János püspök a vallástalanság vádja alatt. KerMagv 63. évf. (1931), 206.

⁴¹ Gál Kelemen: I.m. II. 403—405.

HERMÁN M. JÁNOS

A HAZAI ÉS LENGYEL REFORMÁCIÓ

XVI. SZÁZADI KAPCSOLATAINAK ÚJABB KUTATÁSA

Általános jellegű az a vélemény, hogy ilyenszerű kapcsolatok „szinte kizárólag csak az unitáriusokat illetőleg voltak“⁴¹. Valóban, a XVI—XVII. század folyamán az erdélyi és a lengyelországi unitáriánizmus szoros összeköttetésben állott. A következőkben ezt a megállapítást szándékszunk kiegészíteni: ugyanis a lutheri, illetve a helvét irány egyházai között is létezett néhány ilyen figyelemreméltó kapcsolat. Jakab Elek úttörő jellegű tanulmányainak² megjelenése óta is foglalkoztak az erdélyi

lyi és a lengyelországi unitárius egyház sorsközösséget vállaló és hitbéli fejlődését tükröző történelmi útjával.³ Tudunk idetartozó és még feldolgozásra váró levéltári anyagról is, de az eddig feltárt adatok használhatósága érdekében előbb tájékoztató összefoglalás megírása szükséges.

Kétségtelen, hogy a hazai és a lengyel reformáció érintkezése nem korlátozódott csupán Erdélyre, hanem különösen a moldvai vásárvárosokban lakó római katolikus telepések egyházának átalakulásában lelhetünk eddig kevésbé ismert vonatkozásokra.⁴ Közülük a magyarok Baia (Moldvabánya), Hirlău, Iași (Jászvásár), Suceava (Szőcsvár), Tecuci és Trotuși (Tatros) környékén, a németek, ill. szászok: Baia, Neamți (Németváros) és Suceava városokban s a hozzájuk tartozó falvakban laktak.⁵ A XV. században a huszita menekültek befogadása beszédesen tanúskodik a moldvai ortodox egyház türelmes magatartásáról. A husziták fennmaradása és jelenléte szellemi alapul szolgált a reformáció iránti fogékonyságra.⁶ A moldvai reformáció kérdésének tárgyalása egyáltalán nem új keletű, és irodalomtörténeti tény, hogy az szervesen összefügg a moldvai humanista művelődéssel.⁷ Az egyháztörténetírás azonban még adós bizonyos részletek tisztázásával, amelyek közül kiemeljük, hogy eleddig még nem rajzolt megbízható képet arról, hogy milyen hitvallású egyház szervezésén munkálkodtak a lengyel protestánsok Moldvában.

A dolgozat címében megjelölt feladatnak egyelőre két kérdés vázolásával törekszünk eleget tenni, és pedíg:

- a) a Biblia román nyelvre való fordításának szándékáról szóló első, írásba foglalt terv felfedezése;
- b) Jan Lusinsky moldvai püspöki szolgálata.

Nyilvánvaló, hogy a megvitatás rendjén felmerülő kérdések érintik vagy metszik a nyugati protestantizmus irányzatainak és a keleti ortodoxiának a koordinátáit is, s ezt a fogalomrendszer Wittenberg és Bizánc neveinek együttemlítése képviseli.

1. Ismeretlen nevű levélíró küldte 1532. márc. 11-én a következő szövegű levelet — feltehetőleg Krakóba —: „Egy bizonyos öreg tudós Moldvából, idős férfi, aki nem németül beszél, hanem latinul és lengyelül, Wittenbergbe érkezett, hogy lássa és hallgassa Luther Márton, és hogy gondoskodjon a négy evangélium, valamint a Pál [leveleinek] román, lengyel és német nyelvű kiadásáról, mintha a krakkói egyetemen nem lennének ilyen képzett tudósok. Mégis csodálkozom, hogy az ősz doktor annyira elámíttatott attól a csalótól és az ő tartományából olyan messziről Wittenbergbe hívatott.”⁸ Szerban Papacostea, aki először figyelt fel erre a levélre, dolgozataiban nem azonosította sem a küldőt, sem a címzettet.⁹ A moldvai román tudós személyét Filip Moldoveanul (Philippus Maler) névvel próbálták azonosítani¹⁰, de erre nézve még elégtelenek a bizonyítékok. Amennyiben a jelen szövegközlés helyes, esetünkben kizárja azt, hogy Filip Moldoveanuról lenne szó, mert a szebeni 1544-es „Catehismul românesc” és az 1551—1553 közt ugyancsak Nagyszebenben nyomtatott „Evangeliarul slavo-român” fordítójaként őt el lehet ugyan fogadni, de ez maga után vonja, hogy jól tudott németül. Míg az idézett levélben azt olvassuk, hogy az illető tudós nem ismerte a német nyelvet. Filip Moldoveanul neve 1554-ig nyomon követhető a szebeni városi tanács számadásaiban is, viszont a levél

keltezésétől (1532) számított 22 esztendő megkérdőjelezhető az életkorára nézve, ha már a levél is idős, öreg férfit említ.¹¹

Ezek szerint más, olyan moldvai tudósra kell gondolnunk, aki a Biblia román—lengyel—német trilingvis kiadását tűzte ki célul. 1530 táján főleg a moldvai szászok, de már az itteni magyarok is a lutheri reformációhoz csatlakoztak. Ezt többek között elősegítette az a tény, hogy 1523-ban megszűnik a baiai római katolikus püspökség¹², és a ferencrendiek csak körülbelül tíz év múlva szervezik meg a lelki gondozást Bákó központtal.¹³ Baia városában a XVI. században körülbelül hatezer szász és magyar lakott, tehát erős lutheránus gyülekezetet gyaníthatunk e helyen.¹⁴ Egy 1582 után keltezett olasz nyelvű levél viszont arról tudósítja a lengyel pápai nunciust, hogy az eretnek prédikátorok ötven évvel azelőtt szakították el a híveket a szent római egyháztól.¹⁵ Ez a hír arról tanúskodik, hogy 1530 körül a reformáció általános méreteket öltött a telepes lakosság soraiban.

Az említett, 1532-ből való levél alapján úgy véljük, hogy az illető tudós nem szász vagy magyar, hanem inkább a krakkói egyetemen tanult román anyanyelvű humanista, aki már a levél kelte előtt is kapcsolatban állhatott Luther Mártonnal vagy munkatársaival. Ismeretes, hogy a krakkói egyetemet a XV—XVI. század folyamán gyakran látogatták a moldvai diákok.¹⁶ Jóllehet az előbbi feltevés valószínűnek látszik, mégis magyarázatot kíván, hogy miért szól a tudósítás a lengyel bibliafordítás tervéről. Moldvában ugyanis gyakorlatilag a román—német vagy magyar bibliafordításra lett volna szükség. A három nyelvű fordítás tervezésének színhelyét ennél fogva Krakkóba vagy Wittenbergbe kell tennünk, vagy olyan más helyekre, ahol német és lengyel egyházszervező reformátorok társasága missziói feladatának tartotta, hogy a reformációi ígéhirdetés érdekében előmozdítsák úgy a román, mint a lengyel nyelvű újszövetségi iratok kiadását.¹⁷ A reformáció első évtizedeiben csupán a római katolikus egyház kereteiben élő hívekre gondoltak, mert a reformáció indítóokait általánosságban az ortodox egyházon kívül kell keresni. Luther meggyőző érvként említette az ortodoxokat, amikor a keleti kereszténységre hivatkozva sorakoztatta fel az igaz egyház létező ismertetőjeleit a középkori katolikus egyház ellenében.¹⁸ Messzebbmenő következtetéssel élve a moldvai román tudós felépése már ekkor alkalmul szolgálhatott a nyugati lutheránus teológusoknak a konstantinápolyi görög patriárkátus és a keleti egyház iránti ismételt érdeklődésére.

A tervezett háromnyelvű kiadás megvalósulásáról nincsenek adataink. Tény az, hogy 1551—1553 között Nagyszebenben megjelent az első nyomtatott román nyelvű bibliafordítás, amelynek alapjául a Luther-féle német fordítás szolgált.¹⁹ A lengyel bibliakiadásról tudjuk, hogy a szebenivel egyidőtájt, 1551-ben kezdődött el a Máté evangéliumának kinyomtatásával, és a következő évben Johannes Seklucyan munkássága nyomán elkészült a teljes Újszövetség kiadása.²⁰ Összefoglalásképpen Al. Rosetti az 1532-es levél alapján leszögezi, hogy nem egy, hanem több olyan központ létezett, ahol a reformáció közvetve a román nemzeti nyelv fejlődését is szolgálta.²¹ Ez a levél pedig a legelső írásos bizonyíték a moldvai reformáció kibontakozásáról. Hasonlóképpen innen számítjuk a hazai és a lengyel protestantizmus együttműködési tervének a kezdetét.

2. Jan Lusinsky püspököt Heraklides Jakab (dictus Basilides seu Basilicus Despota) hívta Moldvába. Két évig tartó uralkodása alatt (1561—1563) a trónt külföldi segítséggel elfoglaló Despot vajdának egyfelől a lengyel és német protestánsok reformációs érdekeihez kellett idomulnia, politikailag pedig a bécsi katolikus udvar nagyhatalmi törekvéseit fedezte, mivel e két fél közös támogatásával jutott uralomra. A török iga alóli felszabadítás tervéhez ugyanakkor nemcsak szövetségesei haderejét látta szükségesnek, hanem a román országok egyesítését is.²²

Lăpușneanu vajda fegyveres legyőzése után (Verbia, 1561, nov. 17—18.) diplomáciai munkába kezd, és 1562 márciusában végre a török porta is elismeri a moldvai trón uraként.²³

A román uralkodók közül legelőször Despot vajdáról jelent meg latin nyelvű életrajz, amelynek a humanista Johannes Sommer volt az írója.²⁴ Ezen hiteles dokumentum mellett számos okirat, feljegyzés és tanulmány kapcsolódik a nevéhez, mivelhogy nagyravágyó ember volt. A görög szigetvilágból indulva, Párizsban kezdi el az egyetemjárást. Befolyásos barátokat szerez, és kalandos sorsának tükröződése nyomon követhető az előkelő származást bizonyítani kívánó névváltoztatásaiban.²⁵ Despot pályafutása számunkra az 1550-es évek elején válik érdekessé, amikor két ifjú lutheránus gróf kíséretében Melanchtonhoz utazik Wittenbergbe. Őt esztendő múlva V. Károly császár szolgálatából tér ide vissza, és Melanchton ajánlólevelével Dániába utazik.²⁶ Az őt bemutató, III. Keresztély dán királyhoz címzett levélben az áll, hogy a Kréta szigetén lakozó Hermodoros Lestarchos iskolájában tanult ifjú (ekkor kb. 35 éves) rokon a konstantinápolyi pátriárkával, jól ismeri a keresztény tanítást és felvette a lutheránus egyház tanát. Az új pápáról (IV. Pál) pedig — jártas lévén az asztrológiában is — kedvezőtlen horoszkópot állított össze.²⁷

Északi utazása után Königsberg érintésével (1556. nov.) utazik Litvániába, és részt vesz a livóniai hadjáratban. Bielski lengyel krónikás szerint a Pozwolsk környéki csatározások után, 1557-tel kezdődően vetette a szemét Moldvára, főleg miután megismerkedett az Al. Lăpușneanu által elűzött bojárokkal.²⁸ A lengyel reformátorok körébe való bevezetéshez maga a kiváló Jan Lasky szolgált kulcsszereplőként. Alapos okok nyomán feltételezzük, hogy Despot már a dán udvarban hallott Laskyról²⁹, Melanchton és a lutheránus Albrecht herceg ismeretségét pedig a bizalomra való kezesesség forrásaként aknáztta ki. A száműzetésből 1556 decemberében hazatérő Jan Laskyt az ország reformálásának kiteljesítése foglalkoztatta. 1557. márciusában érkezett Radziwill litván nagyherceg wilnai udvarába, ahol latin és lengyel nyelven prédikált abban a kastélyban, amelynek egyidejűleg Despot is lakója volt egy hónapig. Baráti körükbe tartozott az erdélyi Bakfark Bálint és annak a később unitáriussá lett sógora: Laurentius Kryszkowski.³⁰ Despot látzólag elfogadja a Lasky-féle úrvacsorátant. 1557. április 23-án ütegyengető levelet írt Albrecht hercegnek a Lasky támogatása érdekében. Bőven színezi, hogy Lasky jó véleménynel van a hercegről és a néhai Andreas Osiander udvari teológusról, akinek Lasky nem kárhoztatja a megigazulás tanát. Lasky és Despot együtt helytelenítik a Melanchton véleményét, aki a Római levél kommentárjában visszautasítja Osiandert.³¹ Despot más közvetítést is vállalt, és bemutatásra küldte a her-

cegnek a Laskytól származó istentiszteleti rendtartási könyvet, amelyet Jan Utenhove szerkesztett. A vivő futár neve Horatio Curione, aki titkárként követte urát Moldvába, de egy, a Despottal való megkülönböztése miatt el kellett hagynia az országot.³²

Lasky meghívására Despot is részt vesz a nemzeti egyház létrehozásán munkálkodó prédikátor-teológus csoport kislengyelországi körútján, amelynek tagjai közé tartozott Stanislaw Lutomirsky, Jan Boner, Francesco Lismanino, Stanislaw Budzinsky és Jan Lusinsky. Céljük: a lutheri evangélikusok, a kálvinista reformátusok és a cseh-morva testvérek közötti uniós egyház megvalósítása. De megalakulóban van már az unitárius „ecclesia minor” is, amelynek képviselőivel Despot szintén kapcsolatokat ápolt.³³ 1560 előtt Nagylengyelországban 110 helyen volt német és 32 helyen lengyel nyelvű ágostai hitvallású gyülekezet. Református egyház Nagylengyelországban 80, Kislengyelországban 250 és Litvániában 191 helyen létezett. A cseh—morva testvéreknek 60 gyülekezetük volt az országban.³⁴ Despot tehát részt vett a Lasky által irányított egységtörekvésű missziói munkában. Lényeges, hogy akkor ismerkedett meg Lusinskyval, Lasky tehetséges tanítványával és barátjával. Despot vajdának az uralkodását megelőző sorsa kevésbé ismeretes.

Jan Lusinsky nevérol az 1555. ápr. 25-én tartott pinczowi zsinat jegyzőkönyvében maradt fenn az első tudósítás.³⁵ 1557. jan. 18-án a Krakó melletti Iwanowiczébe rendeli lelkészi szolgálatra a református szuperintendens, Felix Cruciger. Svájci küldetése alkalmával 1558 őszén Kálvint is felkeresi, aki őt szeretett fiának nevezte. Ez alkalommal teremtett kapcsolatot a zürichi reformátorokkal. Az 1559. ápr. 25-én tartott pinczowi zsinaton szentelik fel, amelyen saját kezüleg jegyezte le a fennmaradt vizsgatételeket.³⁶ Maga a felszentelés bizonyára Iwanowiczében történt, mert ugyanez a zsinat határozatban mondta ki, hogy a lelkészeket abban a gyülekezetben kell ordinálni, ahol szolgálnak.³⁷

Jóllehet a kálvini reformáció főleg Kislengyelországban terjedt el, ugyanitt 1560-ig az unitarizmusnak már jelentős tábora volt, és tudunk Lusinskynak az unitáriusokkal való közvetlen érintkezéséről. Például Morvaországba Lelio Sozinitól küldött levelet a cseh-morva testvérek széniorának³⁸, továbbá részt vesz a Stancaróval küzdő zsinatokon.

Lasky halála után a május 28-i wlodislawi zsinat pontos megbízásban részesíti, amikor annak a háromtagú bizottságnak a tagjává nevezi ki, amely a cseh-morva testvérekkel kötött egyezség felújítását hivatott ápolni. Azt, hogy Jan Lusinsky már 1561-ben követte volna Despot vajdát Moldvába, nem tudjuk igazolni, de 1562 tavaszától már országunkban találjuk.³⁹

Az ország belső életének megszervezésekor Despot vajda újszerű megoldásokat kersett. Udvarában számos külföldit alkalmazott, és a bojárok hatalmának korlátozásával a központi kormányzást vezette be.⁴⁰ Idővel az is kitűnt, hogy hiába koronáztatta meg magát a metropolitával, vagy hiába sietett elsőként megszökni az evangéliumos könyvet a püspöki templomban, mert később teljesen elhagyta az ortodox istentiszteleten való részvételt, és a lutheránusokhoz pártolt.⁴¹

Kulturális reformjait illetően a legnagyobb eredményt a suceavai udvari könyvtár felállításával és a cotnari latin iskola létrehozásával

érte el, amelynek ő fedezte a költségeit, s így ingyenes oktatásban részesültek az ifjak, akik nemzetre és vallásra való tekintet nélkül iratkozhattak be.⁴² A nyugati mintára szervezett iskola vezetésével az Elba menti Pirnából származó Johannes Sommert bízta meg, aki jól verselt görög, latin és német nyelven.⁴³ Sommer és a vele barátságot kötő Lusinsky 1562 elején érkezhettek Moldvába. Utóbbiról az első feljegyzés Belsius császári küldött beszámolójában található 1562. ápr. 13-án, mint aki „episcopus nationis Saxonicae et Hungaricae“. Jan Lusinsky 1563 májusában halt meg, amikor Despot vajda társaságában az országos vizitáción vett részt. Egy Iași-beli templomban temették el. Nemesi származású feleségének a halála a Despot vajda elleni lázadás idejére esik: 1563. augusztus 19.⁴⁴

Amikor Lusinsky és a felesége az országba érkezett, a moldvaiak elcsodálóztak, mert még sohasem láttak nős püspököt. Lakóhelyük szintén Cotnaron volt, ahol századunk elején N. Iorga feljegyezte, hogy a helybeliek „püspök dombjának“, azaz „dealul piscupului“-nak nevezték az egyik szőlőhegyet, és még látta annak a hatalmas gótikus templomnak a köveit, amely szerinte a legnagyobb lehetett az összesek közül, amelyeket valaha is látott.⁴⁵ Lusinskynak az volt a feladata, hogy renováltassa a romos templomokat és a lelkeket a hitre oktassa: „et animos in fide confirmet“⁴⁵. Sommer a IV. Elégiában a Lusinsky tevékenységét az Illés prófétaéhoz hasonlította. Megfeddi a vajdát, amiért részt vett a víz megszentelésekor tartott ünnepségen, s a babonáságot a szív bűnének tartotta.⁴⁶ Egy 1562. jún. 7-ről keltezett levél azt mondja el, hogy a püspökségéhez tartozó templomokban rendszeresen prédikáltak és úrvacsorát osztottak.⁴⁷ 1563 tavaszán pedig az a hír járta a svájci és lengyelországi református körökben, hogy Despot vajda kívánságára Lusinsky Kálvintól megkérte a genfi egyházi rendtartás nyomtatott példányát.⁴⁸ Lusinsky püspöki kinevezéséről a svájciakat Thretius Kristóf krakkói lelkipásztor értesítette. Huszonöt esztendő múlva, amikor a lengyel Solikowski érsek jelentést írt Rómába Montalto kardinálisnak a moldvai reformációról, Lusinskyt ő is püspöknek nevezi, de megjegyzi, hogy a protestánsok inkább superintendenst szoktak mondani.⁴⁹

Arra a kérdésre, hogy Jan Lusinskyt követték-e honfitársai vagy más nemzetiségű lelkészek, nem válaszolhatunk kimerítően. Egyszer 1562 januárjában St. Lutomirsky érkezik veszélyes téli utazás közepe felé. Vasluiból ir Albrecht hercegnek Königsberbe: közli, hogy küldetésében eljár, és figyelmeztette Despot vajdát, hogy tartózkodjon egy kétes kimenetelű törökellenes háborútól.⁵⁰ Moldvába jött a szintén Despot vajda által felkarolt Cyprian Bazylik, aki Sieradzból származott. Despot bukása után Radziwill herceg udvarába húzódik, és mindvégig református marad.⁵¹ Despot egyik életrajzírója, Antonio Maria Gratiani szerint, aki azonban nem ismerte a vajdát, a „vilnai istentelenség“ is megjelent az országban. Ennek kapcsán többen úgy vélték, így Ernst Benz is, hogy a Moldvába készülő Francesco Lismanino csakugyan megérkezett, mivel Gratiani többször is emlegeti.⁵² Ma tudjuk, hogy Lismanino végül is lemondta a tervezett moldvai útját. Hasonlóképpen szó volt Caspar Peucer, Justus Jónás, Joachim Rheticus és Hermodoros Lestarchos meghívásáról egy felállítandó Akadémia érdekében, de ezek a látogatások is elmaradtak. A Biblia kinyomtatására érkezett az or-

szágra Wolfgang Schreiber a felszerelésével együtt, de kedvezőtlen politikai magatartása miatt sikertelenné vált a működése, és Despot vajda átadta a törököknek.⁵³

Valószínű, hogy az Ungnad János szolgálatában álló W. Schreibert a szerb Demetrius szerzetes irányította Moldvába. Amikor Despot 1558-ban Brassóba menekült, ott Demetriost testvérként adaptálta, amit a mitológiai eredetű családfájának kinyomtatása igazol. Ettől kezdve útjaik egybefonódnak. Demetrius 1561-ben fejezte be Jakob Andrea kátejának szláv fordítását; Despot uralkodásának idején pedig diplomáciai feladatokat bonyolított le. Ő ápolta a kapcsolatokat a konstantinápolyi pátriárkátussal, ahol évekkel azelőtt írnoki szolgálatban állott.⁵⁴ Általa kérteti 1562 karácsonya után Despot vajda Johannes Zygomalas patriárkatusi titkárt, hogy őt úgy ajánlja be második Jozafát pátriárkának, mint isteni elhivatottságú uralkodót. A törököktől való hírszerzésre pedig Zygomalas szövetségét keresték. Sommer Demetriushoz írja a nagyon szép hatodik Elégiát.⁵⁵

Despot vajda halálával (1563. nov. 9.) a moldvai protestantizmus nem irányzott el, de az Alexandru Lăpușneanu új trónfoglalásával a lengyel irányítás megszűnt. S ahogy erősödött a rekatolizáció, az Petru Șchiopul alatt Moldvában már annyira érezte hatását, hogy a lengyel jezsuiták erőszakos térítései ellenében Edward Barton portai angol nagykövet kénytelen védelmezni a protestánsokat. Emiatt 1594-ben a lembergi érsek azt mondja az angol Wilcoxról, hogy a kálvinistákat a görögkeleti ortodox egyházzal akarja egyesíteni.⁵⁶ Bernardo Quirini atya ezidejű vizitációjának kimutatása 10 704 lélekről számol be, amelyből indirekt módon arra következtetünk, hogy a háborúk pusztításai után legalább ez a lélekszám volt az alapja a moldvai protestantizmus rétegének.⁵⁷ A felekezeti megoszlásra gondolva az 1561—1563-as periódusban, megemlítjük a Theodor Wotschke véleményét, aki észrevette, hogy Jan Lusinsky és Despot vajda reformatori terveit egyforma buzgósággal figyelték Königsberg, Wittenberg, Zürich, Genf, Krakkó és Vilno városaiban.⁵⁸ Despot udvari orvosa, a görög Dionisius úgy beszélt el A. M. Gratianinak, hogy a suceavai ostrom alatt Despot vajda tanúk előtt tagadta és átkozta meg az új „szektákat”.⁵⁹ Ha ez hitelt érdemel és a „szekták” kifejezés nem önkényesen származik a Gratiani tollából, úgy valóban a protestantizmus több irányzatának jelenlétére gondolhatunk. Ettől függetlenül Szentmártoni Kálmán helyesen ítélte meg, hogy nemcsak Despot vajda személyes hite kérdéses, hanem külső vallásossága, hitvallásossága sem válaszolható meg az alapos bizonyítékok hiányában.⁶⁰ De az már állítható, hogy a hatalmi céljait mindig az egyházak érdeke és hitvallása elé helyezte.

Jan Lusinsky felekezeti hovatartozására nézve sincs perdöntő bizonyítékunk moldvai püspöksége idejéből. Johannes Sommerről köztudomású, hogy unitárius teológusként halt meg Kolozsváron 1574-ben. Sommer 1567-ig a brassói lutheránus iskola rektora, a 15 Elégiát ekkor már befejezte, de egy szóval sem tesz különösebb említést a Lusinsky hitágazatára nézve. Lusinsky unitárius volt Iorga, Szentmártoni és Papacostea szerint⁶¹, Petri lutheránusnak tartja, Birsănescu pedig kálvinista papnak tekinti.⁶² Véleményünk szerint Jan Lusinsky nem határol-

hatta el magát e felekezetek egyikétől sem. Hogyha hű tudott maradni a Lasky-féle egységtörekvéshez, amely a nemzeti egyház létrehozásának tervében csúcsonyult ki, és az 1570-es sendomiri egyezményben való-sult meg, akkor ő sem tehetett másként a vegyes összetételű moldvai protestánsok körében, minthogy belső egyetértést megvalósító szellem-ben végezhetette rövid ideig tartó szolgálatát.

JEGYZETEK

¹ Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon, Budapest, 1977, 369.

² Magyar–lengyel unitárius érintkezések a XVI–XVII. században, Századok, 1892, 296–316 és 375–394. — Adalékok a magyar és lengyel unitáriusok közötti régi testvéries viszony megismeréséhez. Keresztény Magvető, 1894, 316–324.

³ Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium története (1568–1900). Kolozsvár, 1935. I. 125–131. — Herepei János: Adattár XVII. századi szellemi moz-galmaink történetéhez. Budapest–Szeged, 1971, III. 518–522.

⁴ Ilyen értelemben haszonnal forgatható: Moisescu, Gheorghe I.: Catolicizmul în Moldova pină la sfârșitul veacului XIV. București, 1942. — Točanel, T. Il. Vica-riato Apostolico e la missione F.M.C. în Moldavia, Padova, 1960.

⁵ Manolescu, Radu: Cultura orașenească în Moldova în a doua jumătate a secolului al XV-lea. In: Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare. Ediția îngrijită de M. Berza. București, 1964, 53.

⁶ Pápai Páriz Ferenc: Romlott fal felépítése, 1685. Magyar Protestáns-Egy-háztörténeti Adattár. Kiadta Thury Etele, 1906, V. 129–181. — Mărculescu, Eman-uel Constantin: Toleranța religioasă în biserica română. Teză de licență. Bucu-rești, 1901, 72–73. — Schmidt, Guilelmus: Romano Catolici per Moldaviam Episco-patus et rei romano catholicae res gestae. Budapestini, 1887, 63. — Urechia, V. A.: Codex Bandinus. Academia Română, seria II. Tomul XVI. Memoriile secțiunii istorice. București, 1895, 76.

⁷ Oțetea, Andrei: Wittenberg et la Moldavie. Renaissance und Humanismus in Mittel und Osteuropa. Ed. J. Irmscher. Berlin, 1962, 302–321. — Bucsay Mihály: Humanizmus és reformáció Kelet- és Délkelet-Európában. Theologiai Szemle, 1971, 261–266. — Ivașcu, George: Istoria literaturii române. București, I. 1969. 105–106.

⁸ Acta Tomitiana, Poznan. XIV. 1952, 203. Román fordítását ld.: Evanghe-liarul slavo-român de la Sibiu, 1551–1553. Studiu introductiv istoric de Demény Lajos. București, 1971. p. 96.

⁹ Moldova în epoca reformei. Contribuție la istoria societății moldovenești în veacul al XVI-lea. Studii. Revistă de istorie. 1958, 55–79. — Diaconul sîrb Dimitrie și penetrația reformei în Moldova (sec. XVI). Romanoslavica, 1967, 211–218. — Nochmals Wittenberg und Byzanz: Die Moldau im Zeitalter der Refor-mation. Archiv für Reformationsgeschichte, Heft 2. 1970, 248–261.

¹⁰ Piru, Al.: Literatura română veche. București, 1961 és Ivașcu G., i.m. 106.

¹¹ Evangheliarul... i.m. 95. Ld. még: Hervay Ferenc: Magister Philippus von Hermannstadt, Drucker der ersten Bücher in rumänische Sprache. Gutenberg Jahrbuch, 41. 1966, 195–199.

¹² Auner Carol: Episcopia de Baia. Revista Catolică, 1915, 126.

¹³ Iorga, N.: Studii și documente cu privire la istoria românilor. București, I. 1901, 154.

¹⁴ Giurescu, C.: Istoria Românilor. București, 1937, II. 433.

¹⁵ Documente privitoare la istoria Românilor. Ed. E. Hurmuzaki. III. 96.

¹⁶ Manolescu i.m. 80–81. — Istoria literaturii române. Editura Academiei. București, 1964, I. 259.

¹⁷ Ld. még: Páll, Fr.: Fragen der Renaissance und der Reformation in der Geschichte Rumäniens. Forschungen zur Volks- und Landeskunde. București, 1966. nr. 2, 5–27.

¹⁸ Juhász István: Von Luther zu Bullinger. Zeitschrift für Kirchengeschichte. Sonderdruck Stuttgart, 1970. III. 322.

¹⁹ Evangheliarul... i.m. 97.

²⁰ Wotschke, Theodor: Geschichte der Reformation in Polen. Leipzig, 1911. Reprint: New-York—London, 1971, 151—152.

²¹ Rosetti, Al.: Cu privire la datarea primelor traduceri românești de cărți religioase. Limba Română, an. VII. 1958, nr. 2. — Despre data primelor traduceri românești de cărți religioase și despre curentele culturale din secolul al XVI-lea. Limba Română, an. X. nr. 3. București 1961. 49—59 és 241—245.

²² Armbruster, Adolf: Romanitatea Românilor. (Istoria unei idei.) București, 1972, 95. — Jacobus Heraclides Despota und der Romanitäts — und Einheitsgedanke der Rumänen. Revue Roumaine d'Historie, X(1971), nr. 2. 257—265.

²³ Istoria României în date. București, 1971. 123—124.

²⁴ A Sommer-féle „Vita Jacobi Despotae, Moldavorum reguli“ újraközölve: Deux vies de Jacques Basilicos, seigneur de Samos, Marquis de Paros, Comte Palatin et Prince de Moldavie, l'une par Jean Sommer, l'autre par A. M. Graziani, suivies de pieces rares et inédites, publiées par *Emile Legrand*, professeur, a l'école nationale des langues orientales, Paris, Maisonneuve, 1889. — Némètre fordította Hans Petri: Das Leben des Jakob Basilicus Heraclides, Fürsten den Moldau (1561—1563). Aus dem lateinischen Text des Johann Sommer übersetzt, mit einer Einleitung und Anmerkungen versehen. Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge XLIV(1927), nr. 1. — Kivonatban is megjelent. Sibiu, é.n.

²⁵ Iorga, N.: Bizanț după Bizanț. București, 1972. 34—35. — Nouveaux matériaux pour servir à l'histoire de Jacques Basilicos l'Héraclide dit le Despote, princ de Moldavie. Bucarest, 1900, 11.

²⁶ Benz, E.: Wittenberg und Byzanz. Zur Auseinandersetzung der Reformation mit dem Griechentum und der ostlich-orthodoxen Kirche. — 2 — Melancton und Jakobus Heraklides Despota. (Die Reformation an der Moldau.) Kyrios, 1939/40, IV/2, 99. — Petri, Hans: Relațiunile lui Jakobus Basilikus Heraklides, zis Despot Vodă cu capii Reformațiunii, atât în Germania, cât și în Polonia, precum și propria sa activitate reformatoare în principatul Moldovei. Academia română. Memoriile secțiunii istorice. Seria III. Tom. VIII. Mem. 1. București, 1927, 3. — Ugyanez a mű nemet fordításban is megjelent: Zeitschrift für Kirchengeschichte. Neue Folge, IX. nr. 1. Gotha, 1927.

²⁷ Benz: i.m. Kyrios, 1939/40, IV/2, 106.

²⁸ Marinescu, Constantin: A propos d'une biographie de Jacques Basilicos l'Héraclide, récemment découverte. Extrait des Mélanges d'histoire generale II. Cluj 1938, 39—42. — Ugyanott: Marinescu, „Le Despote“, prince de Moldavie (1561—1563), écrivain militaire. — Gostynski: Despot Vodă și Ciprian Bazylik. Revista Istorică Română. 15(1945), 92. — Szentmártoni: Despot Vodă și ungerii. (Extras din Anuarul liceului unitarian de băieți din Cristur pe anul școlar 1929—30), Traducere de Șerban Cornilă. Odorheiu, 10.

²⁹ Ld. Simplex et fidelis narratio... etc. Per Ioan. Utenhowium Gandawum. Basiliae, 1560. — A Lasky vezette londoni menekült gyülekezet 175 tagjának a dan király és udvari lelkésze nem engedélyezte a letelepedést. Szivtelenségre valló paranccsal kényszerítették őket életveszélyes továbbvándorlásra.

³⁰ Wotschke: Johann Laski und der Abenteurer Heraclid Basilikus. Archiv für Reformationgeschichte. Leipzig, XVII(1920), Heft, 1, 49.

³¹ Idem, 51—52.

³² Petri, H.: Zur Familiengeschichte des Coelio Secundo Curione. Zeitschrift für Kirchengeschichte, 1927, Heft. 2. Gotha, 244—246.

³³ Benz: i.m. 101.

³⁴ Völker, Karl: Polen. Religion in Geschichte und Gegenwart. IV. Tübingen, 1930. col. 1316.

³⁵ Dalton, Hermann: Lasciana nebst den ältesten evangelische Synodalprotokollen Polens. Berlin, 1898, 414, 426. — Dalton: Johannes a Lasco. Vertaald door P.C. van Osterzee. Utrecht, 1885, 598.

³⁶ Dalton: Lasciana... i.m. 432, 436, 454, 473. — Wotschke: Briefwechsel der Schweitzer mit den Polen. Leipzig, 1908, 99, 107, 110, 183, 199.

³⁷ Dalton: Lasciana... i.m. 473.

³⁸ Wotschke: Geschichte der Reformation in Polen, i.m. 1971, 297.

³⁹ Idem, 220. — Dalton: Lasciana... i.m. 508, 545.

⁴⁰ Tíztségviselőinek névsorát lásd E. Hurnuzaki: Documenté etc. II/1, nr. COCXIV, 425.

⁴¹ Idem, 407. — Bogdan, Ion: Letopisețul lui Azarie. București, 1909, 205.

⁴² Birsescu, Ștefan: „Schola latina“ de la Cotnari. Biblioteca de curte și proiectul de Academie al lui Despot. Iași, 1957, 71.

⁴³ Sommer: Vita Jacobi... Legrand kiadása, i.m. 43. — Tóth István: Muzsák fellegvára. București, 1977, 87—88. — Thallóczy Lajos: Levelek Heraclides Jakab moldvai vajda és Zay Ferenc kassai főkapitány összeköttetésekének történetéhez. Történelmi Tár. Budapest, 1890, I. 209—228 és II. 456—473.

⁴⁴ Sommer: Vita Jacobi... Legrand kiadása, i.m. 32. — Honigberger, R.: Cotnari und die reformatorische Bewegung in der Moldau. Mitteilungen zur Geschichte des Deutschtums in Rumänien. 7(1917). nr. 5—6. — Iorga: Un intermezzo de Renaștere apuseană. Istoria Românilor prin călători. I. București, 1920, 178.

⁴⁵ Papacostea, Moldova în epoca reformei, i.m. 74.

⁴⁶ Legrand közlésében: i.m. 84.

⁴⁷ Hurmuzaki: Dicuménte... II/1, 429, nr. CCCXCV.

⁴⁸ Petri: Relațiunile lui... i.m., 52.

⁴⁹ Schmidt, G.: Romano Catolici... i.m., 51.

⁵⁰ Petri: Relațiunile lui... i.m., 41.

⁵¹ Völker, Karl: Der Protestantismus in Polen auf Grund der einheimischen Geschichtschreibung. Leipzig, 1910, 22. — Az angol Johann Forus latin művéből lengyelre fordította „Isten egyháza szörnyűséges üldöztetésének“ történetét, hozzáadva a londoni menekült gyülekezet sorsáról szóló írást is.

⁵² Legrand kiadása, i.m., 177. — Benz, i.m., Kyrios, 1939/40, IV/2, 122.

⁵³ Benz; idem, 117—118. — Birsescu: i.m. 55—89.

⁵⁴ Benz, Ernst: Wittenberg und Byzanz. Zur Auseinandersetzung der Reformation mit dem Griechentum und der östlich-orthodoxen Kirche. — 3 — Melanchton und der Serbe Demetrios. Kyrios, 1939/40, Heft 3/4, 248. — Veress, Andrei: Bibliografia română—ungară. I. București, 1931, 17. — Legrand kiadásában i.m. 60—61: „Heraclides Demetrius. Hic ab Heraclida Jacob, qui Basilicus Despota nuncupatur, propter suam insignem virtutem adaptatur et arrogatur, ac loco Iratris potitur, autoritatque imperiali armis Heraclidarum ornatur, anno Dn. 1558“.

⁵⁵ Idem, 223.

⁵⁶ Podea, III.: A contribution to the study of Queen Elisabeth's eastern policy (1590—1593). Melanges d'histoire Générale, publiée par Constantin Marinescu. București, 1938, 424, 459.

⁵⁷ Andreiu, Ion: Incercările romano-catolicilor de a atrage pe români la biserica papistă. (În special pe cei din Principatele Muntenia și Moldova.) București, 1899, 102—103.

⁵⁸ Wotschke: Kirchengeschichtliches vom rumänischen Kriegsschauplatze. Theologische Literaturbericht, 1917, 29—34.

⁵⁹ Gratiani: De Ioanne Heraclide Despota... Legrand kiadása, i.m. 201.

⁶⁰ Szentmártoni, i.m. 47. — Grigore Ureche azt írja, hogy Despot vajda soci-nianus volt. Ld.: Letopisețul țării Moldovei. Ed. P.P. Panaitescu, București, 1956, 161.

⁶¹ Iorga: Istoria Bisericii Românești și a vieții religioase a românilor, București, 1928, 172. — Szentmártoni, i.m. 51. — Papacostea: Moldova în epoca Reformei, i.m. 75.

⁶² Petri: Relațiunile lui... i.m. 41. — Birsescu: Schola latina. i.m., 57.

DR. IZSÁK VILMOS

A PRÉDIKÁCIÓ MAI KÖVETELMÉNYEI

Az alábbiakban a prédikáció időszerű követelményeit vázoljuk.

1. A prédikáció elégítse ki a lélek szükségleteit és vágyait szoros kapcsolatban Istennel és mindennapi életünkkel. A lelkésznek világosan kell látnia, hogy a hit-, vallás-, szeretet-, testvériség-, munka- és az emberfogalmak új értelmet kaptak, új tartalommal töltődtek fel az elmúlt évtizedek alatt.